

Докторанти в науката

ПОЛОЖЕНИЕТО НА ТУРСКИТЕ АРМЕНЦИ СЛЕД БЕРЛИНСКИЯ КОНГРЕС (1/13 ЮНИ – 1/13 ЮЛИ 1878 Г.) И ПРИЧИНИТЕ ЗА РЕЗЕРВИРАНОТО ОТНОШЕНИЕ НА РУСИЯ КЪМ ТЯХ¹

Диана Кареновна Папоян, докторант към катедра „История“, Правно-исторически факултет, ЮЗУ „Неофит Рилски“

Резюме: Настоящата статия има за цел да представи положението на турските арменци след Руско-турската война от 1877–1878 г. и Берлинския мирен договор и да анализира причините, поради които Русия, традиционен защитник на християните в Османската империя, поддържа неутрална и безразлична позиция спрямо репресивната политика на Високата Порта по отношение на арменците. Поради редица политически, икономически и религиозни причини Русия е фактор с решаващо значение в историята на арменците още от началото на XIX в. След Берлинския конгрес обаче царското правителство временно се отказва от дотогавашната си роля и проявява голяма предпазливост и резервираност по въпроса за подобряването на живота в османските области, населени с арменци, съгласно чл. 61 от Берлинския мирен договор. Поведението на Петербург през разглеждания период доказва, че за империята арменският въпрос заема второстепенно място и се явява обект на чиста дипломация, където отсъстват извънполитически и извънвоенни фактори.

Ключови думи: Берлински конгрес, Берлински мирен договор, XIX век, Османска империя, Руска империя, арменски въпрос, имперска политика.

THE STATE OF THE TURKISH ARMENIANS AFTER THE CONGRESS OF BERLIN (1/13 JUNE – 1/13 JULY 1878) AND THE REASONS FOR RUSSIA'S RESERVED ATTITUDE TOWARDS THEM

Diana Karenovna Papoyan, PhD student at the Department of History, Faculty of Law and History, South-West University "Neofit Rilski"

¹ Настоящата статия се явява част от дисертационния труд на автора, озаглавен „Арменският въпрос в руската външна политика (края на XIX – началото на XX в.)“.

Abstract: *This article is intended to present the state of the Turkish Armenians after the Russo-Turkish War from 1877–1878 and after the Berlin Peace Treaty and to analyse the reasons due to which Saint Petersburg – a traditional defendant of Christianity within the Ottoman Empire, followed a generally neutral and indifferent position towards the repressive policy of the Sublime Porte regarding the Armenians. Due to a number of political, economic and religious reasons Russia was a factor with essential significance in the history of Armenians back from the beginning of the 19th century. After the Treaty of Berlin, however, the tsarist government temporarily refused its current role and showed great caution and reservations about improving life in the Ottoman areas inhabited by Armenians, according to Article 61 of the Berlin Peace Treaty. The behavior of Saint Petersburg during the period under review proves that for the empire the Armenian Question has always taken a secondary place in its policy and appears to be an object of pure diplomacy lacking non-political or military factors.*

Keywords: *Congress of Berlin, Treaty of Berlin, 19th century, Ottoman Empire, Russian Empire, Armenian question, imperial policy.*

Въведение

Берлинският конгрес, свикан след победата на Русия във войната с Османската империя (1877–1878 г.), е едно от най-важните политически събития на XIX в., чиито решения съхраняват своята сила чак до избухването на Първата световна война (1914–1918 г.). Като цяло решенията на конгреса имат отрицателни последици, разделяйки Европа на два враждуващи лагера – Германия, Австро-Унгария и Италия, от една страна, и Франция, Русия и Англия, от друга.

Въпреки подробните постановления на Берлинския договор, касаещи Османската империя, трайно решение на Източния въпрос така и не е постигнато. Балканите и Мала Азия продължават да бъдат двата центъра, които концентрират в себе си огнища на силно недоволство, заплашващи мира в Европа и в Близкия Изток. Това се обяснява с обстоятелството, че великите сили не успяват да постигнат компромис помежду си и да способстват за разрешаването на един от най-важните и критични въпроси в Османската империя – национално-териториалният. В резултат на това три големи малцинствени общности остават под пряката власт на султана и през следващите десетилетия стават причина за сериозни кризи – българите в Македония, гърците на остров Крит и арменците в Мала Азия.

Традиционно в историческите трудове, посветени на Берлинския конгрес, главно внимание се отделя на последициите му за балканските

народи – българи, сърби, гърци и т.н. Постановленията на Берлинския договор обаче имат изключително важно значение и за съдбата на арменския народ, населяващ предимно източните вилаети на Османска Турция. От една страна, с него Арменският въпрос² се издига на международно ниво и европейските държави започват да демонстрират интерес към съдбата на арменците, но от друга страна, се поражда озлоблението на османското правителство, което започва да проявява открита враждебност по отношение на арменците. Липсата на яснота, конкретност и гаранции в клаузите на договора превръщат арменския въпрос в сериозен дипломатически проблем, който държи Европа и Близкия Изток в напрежение почти 35 години, чак до Първата световна война.

Годишите след Руско-турската война и подписването на Берлинския мирен договор са крайно неблагоприятен период в развитието на арменския въпрос. Отговорността за това е както на Османската империя и на великите сили, така и на самите арменци. Специално внимание обаче заслужава поведението на Руската империя, която е решаващ фактор в историята на арменците още от началото на XIX в. Тъй като царската дипломатия е инициатор за включването в Санстефанския и в Берлинския договор на клаузи, гарантиращи въвеждането на реформи в османските провинции, населени с арменци, у арменците се заражда убеждението, че именно Русия поема ангажимента за подобряването на условията им на живот. След Берлинския конгрес обаче в руската политика настъпва радикална промяна, в резултат на която почти до първото десетилетие на XX в. царското правителство заема неутрална, а понякога и враждебна позиция по арменския въпрос. Тази промяна се обяснява със сложен комплекс от фактори, които ще бъдат анализирани в настоящата статия.

Въпросът за положението на арменците в Османската империя е широко изследван в световната историография. Проблемът за политиката на Руската империя и ролята ѝ в историческото развитие на арменския народ обаче рядко се явява обект на задълбочени проучвания. По този въпрос съществуват многочислени публикации, но повечето от тях осветяват прекалено тенденциозно или фрагментарно проблема и не дават ясна и безпристрастна картина на руското отношение към турските

² Понятието „арменски въпрос“ включва в себе си два аспекта: вътрешнонационален и международен. Като вътрешнонационален проблем арменският въпрос обхваща борбите на арменците за освобождение, обединение и възстановяване на изгубената държавност за целия период от XI до XX в. Арменският въпрос като международен проблем възниква по време на Берлинския конгрес (1878 г.) и включва въпроси, свързани с предоставянето на граждански права и административни реформи в арменските провинции на Османската империя.

арменци в края на XIX в. Сред съвременните автори, обективно и задълбочено проучили този въпрос и отделни аспекти, свързани с него, се открояват имената на арменските изследователи Ерванд Саркисян, Мери Кочар, Арман Киракосян, Валерий Тунян и Марат Харазян³, на американския историк Вахакн Дадрян⁴, на българските автори Божидар Самарджиев и Берж Инджеян⁵ и др. Що се отнася до литературата от XIX–XX в., безспорно един от най-ценните и аналитични трудове, разкриващи истинското отношение на руското правителство и общественост към съдбата на арменците, е книгата на руския публицист Александър Амфитеатров (1862–1938 г.) – „Армянский вопрос“⁶. Голям интерес предизвикват и изследванията на френския автор Людовик де-Контансон (1861–1936 г.), които също се явяват особено полезни за разкриването на цялостната картина на руско-арменските отношения в последните десетилетия на XIX в.⁷

Не може да се отрече, че документалните материали, необходими за изучаването на причините за негативното отношение на царското правителство към арменците в Османската империя, са изобилни. В публикуваните сборници с документи обаче присъстват единствено документи, акцентиращи върху тежкото положение на арменците в Османската империя. Почти не се срещат публикувани източници, свързани с политиката на Петербург. Подобни източници рядко са вкарвани и в научно обращение; малцина автори се позовават на данни от руските, арменските и турските архиви. Единствените архивни материали, свободно и широко използвани от изследователите, са английските, събрани в т.нар. Blue books, които предоставят изключително богата и ценна информация. Многобройните томове на сините книги съдържат ценен подбор от официални и тайни документи, представящи кореспонденцията между британското правителство и

³ Մարգարյան, Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և պետությունները XIX դարի վերջի քառորդում և XX դարի սկզբին. Հայկական ՄԱՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1972; Кочар, Мери. Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос. Ереван: изд-во Ереванского университета, 1988; Киракосян, А. Дж. Великобритания и Армянский вопрос (90-е годы XIX века). Ереван: Айастан, 1990; Тунян, В. Россия и Армянский вопрос. Ереван, 1990; Харазян, М. От иллюзии к трагедии: Франция и армянский вопрос (1894–1908). Ереван, 2011.

⁴ Дадрян, В. Н. История армянского геноцида. Этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа. Ереван: Ноян Тапан, 2007.

⁵ Самарджиев, Б. Армянский вопрос и Англия (1894 – 1897 г.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1994; Инджеян, Б. В. Армянский вопрос. Сто години трагедия на арменский народ. София, 2006.

⁶ Амфитеатров, А. В. Армянский вопрос. Ереван: ЕГУ, 2015.

⁷ Контансон, Людовик де. Реформы в Азиатской Турции: Армянский вопрос. Авториз. пер. с фр. Х.Б. Москва: Тип. Х. Бархударянц, 1914.

неговите дипломатически представители в Петербург, Константинопол, Париж и Берлин.

Макар че не разполага с целия обем от информация, пресата е другият важен източник за изграждането на правилна представа за истинската политика на Руската империя и за нагласите на обществено-политическите среди в Петербург и Европа. Руският, арменският и английският периодичен печат изобилстват със статии, анализиращи арменския въпрос и поведението на великите сили, но при използването на тези материали трябва да се отчитат различните политически направления на съответните вестници и списания⁸.

Берлинският договор и арменците

Чл. 61 от Берлинския договор постановява, че Високата порта трябва „да въведе незабавно подобрения и реформи с оглед на местните нужди в областите, населени с арменци, и да гарантира тяхната сигурност срещу кюрди и черкези. Тя периодично ще информира великите сили за мерките, предприети в тази насока, а силите, от своя страна, ще наблюдават за изпълнението им“⁹. Това решение е посрещнато по различен начин от арменската общественост. Някои приемат позитивно настъпилите промени, наблягайки на факта, че арменците вече не са просто етнорелигиозно малцинство в Османската империя, те вече имат политическа значимост и преки отношения с Европа¹⁰. Критично настроената част от обществото се съмнява в помощта на Европа и е уверена, че Високата порта няма да осъществи нито една от международните постановления, отнасящи се до арменците: „Защо, когато Турция обещава да въведе реформи за християните в Европейска Турция, Европа ѝ се надсмива и не ѝ вярва, а когато се отнася за Армения, вярва на обещанията ѝ?“¹¹

За правилната оценка на Берлинския договор е необходимо да се изясни неговата същност и последиците му за западните арменци. Факт

⁸ „Մշակ“ (Тбилиси); „Spectator“ (Лондон); „Русский вестник“ (Москва-Петербург); „Новое время“ (Петербург); „Армянский вестник“ (Москва); „Русская речь“ (Петербург); „Русская мысль“ (Москва) и др.

⁹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923): Պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ: Երևան: Հայաստան, 1972, էջ 128; Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917 /Под ред. Е. А. Адамова, сост. И. В. Козьменко/. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1952, с. 205; От Гюлистан до Москва. Исторически договори за съдбата на Армения. Пловдив: ОАБС „Парекордзаган“, 2010, с. 51.

¹⁰ „Մշակ“, 1878, № 133, էջ 3.

¹¹ „Մշակ“, 1878, № 117, էջ 1.

е, че с него арменският въпрос окончателно навлиза като термин в международните дипломатически отношения и привлича вниманието на европейските държави. Именно това обстоятелство обаче предизвиква противоречиви трактовки – доколко ангажирането на повече велики сили в разрешаването на един национален въпрос е благоприятно и ефективно. Ако в Сан Стефано въпросът за западните арменци се обсъжда между две регионални сили – Руската и Османската империя, то в Берлин той вече е проблем на европейската дипломация, от който са заинтересовани Англия, Русия, Германия, Австро-Унгария, Франция, Италия и Османска Турция. Така съгласно чл. 61 на Берлинския договор всички велики сили поемат контрола над осъществяването на реформи в източните османски провинции. Следователно всяко действие в защита на арменците трябва да бъде под колективна форма, а едностранните акции ще се приемат за „намеса“, нарушаваща договора. Историята на международните отношения обаче показва, че съвместният контрол, особено при наличие на противоречиви интереси между страните, е нещо формално и абстрактно и рядко се увенчава с успех.

Постановлението на чл. 61 наистина може да се квалифицира като прогрес в развитието на арменския въпрос, тъй като с него публично се признава, че положението на арменците в Османската империя е критично и изисква сериозно внимание. Освен това за първи път в международен договор Портата се задължава пред цяла Европа да въведе реформи и преобразования в областите, населени с християнско население. Анализът на текста на договора обаче води до заключението, че не са предвидени никакви мерки за въздействие и реални гаранции, че тази разпоредба ще бъде изпълнена. Докато Санстефанският договор обвързва въпроса за реформите с руското военно присъствие, Берлинският не гарантира по никакъв начин тяхното изпълнение. При присъствието на руски войски Високата порта би се почувствала принудена да побърза с изпълнението на ангажиментите си, за да се избави от чуждата окупация. При новото положение на нещата обаче въпросът за реформите е поверен единствено на Портата, без ефективен контрол, а за великите сили остава единствено да „наблюдават“.

В текста на Берлинския мирен договор отсъстват две важни уточнения, които липсват и в Санстефанския: 1) в какъв срок трябва да се въведат реформи в арменските провинции; 2) кои са конкретните провинции, в които трябва да се разпространят реформите. Формулировката „*областите, населени с арменци*“ е прекалено широка и абстрактна, тъй като силно арменско присъствие има в по-голямата част на Мала Азия – Ерзурум, Ван, Муш, Сивас, Малатия, Харберд, Диарбекир, както и в Киликия. От тези неточности впоследствие ще се възползва османското ръководство, за да възпрепятства реформирането

на арменските вилаети. При внимателен преглед на договора още един важен момент прави впечатление – липсата на наименованието „Армения“. Това може да се тълкува като нежелание от страна на великите сили да дават излишен мотив за арменските освободителни стремежи и очаквания. Нито една от европейските държави не приема за целесъобразно да поощрява сепаратистичните настроения на арменците в Мала Азия¹². В тези условия султанското правителство получава отлична възможност да използва интересите и противоречията между великите сили и да не изпълнява официално поетите задължения. Като осъзнава, че нито една европейска държава няма интерес от задълбочаването на арменския въпрос, още по-малко от удовлетворяването на арменските национални искания, султан Абдул Хамид II в края на XIX в. предприема цял комплекс от репресивни мерки, целящи да решат арменския проблем „по османски начин“. Може да се направи заключението, че Берлинският договор става първопричина за трагичните събития в Армения през следващите десетилетия. По думите на българския изследовател Бердж Инджеян, *„от този момент нататък започва голямата трагедия на арменския народ.“*¹³

Причини за неизпълнението на чл. 61 от Берлинския договор

Действително след 1878 г. нито една от разпоредбите на Берлинския договор, засягащи арменците, не е изпълнена – нито са въведени реформи, нито е осигурена защитата на арменците от кюрди и черкези, нито Портата „*периодично информира*“ великите сили за „*предприетите мерки*“, нито пък има контрол от самите сили. Това се обяснява със следните три факта: 1) не всички държави са еднакво заинтересовани в Мала Азия, за да принудят султан Абдул Хамид II да изпълни реформените си задължения; 2) между великите сили липсва единодушие, което значително затруднява осъществяването на общ контрол над изпълнението на договора; 3) всяка държава е ангажирана със собствените си вътрешнополитически, външнополитически и колониални проблеми и малко се интересува от съдбата на арменците. Тези благоприятни за Високата порта условия ѝ дават възможност не само да не спазва официално поетите ангажименти, но и да пристъпи към открито репресивна вътрешна политика спрямо арменците, целяща тяхното премахване.

¹² Генов, Г. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Част 2. София: БАН, 2008. с. 334-335.

¹³ Инджеян, Б. Арменският въпрос. Сто години трагедия на арменския народ. София, 2006, с. 25.

От 80-те години на XIX в. социалният и политическият статус на арменците в империята се влошава¹⁴. По заповед на султан Абдул Хамид II започват да се закриват редица арменски училища, културни средища и печатници, извършват се множество арести, увеличават се кюрдските нападения, грабежи и убийства. Арменците постепенно се отстраняват от политическия, икономическия и социалния живот на империята¹⁵. За да се намали численият им дял в Източен Анадол, започва прекрояване на административната структура – неголеми части от отделни вилаети се присъединяват към райони с преобладаващо мюсюлманско население. Така се снижава процентното съотношение на арменското население спрямо останалите народи, при което то никъде вече не съставлява абсолютно мнозинство. Това се потвърждава и от донесенията на чуждестранните представители в Османската империя. В писмо от 19 октомври 1880 г. до своето правителство руският военен агент Владимир Филипов пише следното: *„турското правителство възнамерява така да раздели Армения на уезди [каази – б. а.] и участъци [нахии – б. а.], че никъде арменското население да не представлява мнозинство, т.е. области, населени гъсто с арменци, се раздробяват на части и се присъединяват към съседни области, населени основно с кюрди или турци.“*¹⁶ Освен това не се допуска използването на наименованието „Армения“, а на географските карти то е заменено с „Кюрдистан“ или „Анадола“. От 30 август 1880 г. със султански указ е забранена употребата на името „Армения“ в официалните документи¹⁷. Правителството на султан Абдул Хамид II се опитва да докаже пред европейската общественост, че в империята не съществува никакъв арменски въпрос, че арменците са незначителна по численост общност, разпръсната из цялата страна, поради което няма необходимост от специални реформи за тях.

¹⁴ Самарджиев, Б. Арменският въпрос и Англия (1894-1897 г.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1994, с. 14, 20-22; Харазян, М. От илюзии к трагедии: Франция и армянский вопрос (1894–1908). Ереван, 2011, с. 37-38; Հայոց պատմություն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես – 1918 թ.), գիրք առաջին (XVII դ. երկրորդ կես – XIX դ. վերջ): Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, "Չանգակ-97" հրատարակչություն, 2010, էջ 448-461.

¹⁵ Акчам, Т. Турецкое национальное Я и Армянский вопрос. Москва: АО „Арио-Никс“, 1995, с. 70-71.

¹⁶ Цит. по Սարգսյան, Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և պետությունները XIX դարի վերջի քառորդում և XX դարի սկզբին: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1972, էջ 22-23.

¹⁷ Туляк, В. Россия и Армянский вопрос. Ереван, 1990, с. 100; Սարգսյան, Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության..., էջ 96, 100-101; Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства СССР (ЦГАОРиСС СССР), ф. 579, оп. 1, док. 1957, л. 7.

Отново по инициатива на султана в периода 1890–1892 г. са създадени специални конни отряди, съставени от въоръжени кюрди – нар. полкове хамидие¹⁸. Формалната цел за организирането им е охраната на границата в Мала Азия, но фактически тези подразделения са предназначени да осъществяват грабеж, терор и погроми над арменците¹⁹. Създаването на хамидие трябва да се разглежда като част от националната политика на Абдул Хамид II, който се опитва да изгради мюсюлманска солидарност в империята и да възпрепятства всякакъв съюз между кюрди и арменци. Такова е и заключението на турския историк Танер Акчам, който пише следното: „Абдул Хамид въоръжава мюсюлманското население и създава изкуствени поводи, за да го подстрекава срещу арменците. А участниците в погромите, вместо да бъдат наказани, получават поощрение.“²⁰ През 1891 г. британският консул в Ерзурум Чарлз Хампсън докладва за последиците от дейността на полковете: „Тук приемат с голяма тревога въоръжаването на кюрдите... Мнозина от тях открито заявяват, че са назначени да потискат арменците и са получили уверения, че няма да отговарят пред съда за нито едно свое действие срещу християни...“²¹

Постепенно назрява идеята за окончателното унищожаване на арменската общност в империята²². Османският държавник от албански произход Исмаил Кемал описва в мемоарите си отношението на султан Абдул Хамид II към арменците, които според него представляват „отровна змия, чиято глава трябва да бъде смазана“, тъй като те са „единственият народ в империята, който разпространява либерални, а по мнението на султана, пагубни идеи...“²³ Великият везир Кямил паша дава повече подробности за намеренията на централната власт спрямо арменците:

¹⁸ Полковете хамидие наподобяват руските казашки отряди – Lynch, H. F. V. Armenia, Travels and Studies. Volume 2. The Turkish Provinces. London, New York: Longmans, Green, and Company, 1901, p. 5; История на Османската империя. Под редакцията на Робер Мантран. София: Рива, 2011, с. 576.

¹⁹ По-подробно за хамидие вж.: Lynch, H. F. V. Armenia..., Volume 2; Киракосян, А. Дж. Великобритания и Армянский вопрос (90-е годы XIX века). Ереван: Айастан, 1990, с. 31; Самарджиев, Б. Цит. съч., с. 22-23; Тунян, В. Россия и Армянский вопрос..., с. 124-125; Մարգարիտ, Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության ... , էջ 98-101.

²⁰ Акчам, Т. Цит. съч., с. 71.

²¹ Цит. по Балакян, П. Горящий тигър. Геноцидът спрямо арменците и отговорът на Америка. София: Комо, 2005, с. 64.

²² Акчам, Т. Цит. съч., с. 71; Степанян, С. Армения в политике империалистической Германии (конец XIX – начало XX века). Ереван: Айастан, 1975, с. 37; ЦГАОРиСС СССР, ф. 579, оп. 1, док. 1957, л. 6-8.

²³ The memoirs of Ismail Kemal Bey. Edited by Sommerville Story. London: Constable and Company, 1920, p. 256.

„В европейска Турция крихме змия в пазвата си, но не трябва да допускаме тази глупост да се повтори в азиатска Турция... Ние трябва категорично да затрием и унищожим арменската нация в нашата страна... За тази цел ние разполагаме с такива средства като кюрдите, черкезите, местната полиция, съдилищата, бирниците и изобщо всички елементи, които могат да започнат свещена война против една нация, която не разполага нито с оръжие, нито със закрилници...“²⁴

Отговорността на Руската империя за неспазването на условията на Берлинския договор

Не само Високата порта, но и правителствата на шестте велики сили не изпълняват задълженията си по чл. 61 от Берлинския договор, макар че са своевременно осведомени за случващото се в Мала Азия. От трите най-заинтересовани и ангажирани в арменския проблем държави – Русия, Франция и Великобритания, единствено последната проявява известна активност през 80-те години на XIX в. и настоява пред султана и Портата да бъдат въведени реформи и да се прекратят погромите над арменци. Английските дипломатически инициативи обаче не постигат никакъв значителен резултат, освен че увеличават опасенията и подозрителността на Абдул Хамид II и правителствените дейци, в резултат на което английското влияние в империята започва стремително да отслабва.

Специално внимание заслужава отношението на Руската империя към Арменския въпрос. Арменците многократно се обръщат към царското правителство и императора с молби за помощ и с призив да се окаже влияние върху Портата за изпълнението на чл. 61 от Берлинския договор. През март 1880, февруари 1882, юли 1882, октомври 1885 г. и т.н. те изпращат писма, в които описват тежкото си положение, създадено в резултат на репресиите от страна на правителството и фанатизма на мюсюлманите²⁵. Надеждата на населението е, че Русия ще обърне внимание на съдбата му и ще го спаси, както е направила с българите от Източна Румелия, на които е предоставена административна автономия. Предлага се дори Сивас, Трапезунд, Ерзурум, Ван, Диарбекир и Киликия, където арменското население все

²⁴ Цит. по Киракосян, Дж. С. Буржуазна дипломатия и Армения: (70-ые годы XIX века). Ереван: Ереванский государственный университет, 1981, с. 262; Մարգարյան, Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության... , էջ 95-96.

²⁵ Հայերի գեներալը Օսմանյան կայսրության մեջ: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Խմբագրությամբ Մ. Գ. Ներսիսյանի: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1966, , էջ 6-8, № 5; էջ 8-9, № 6; էջ 10, № 8; էջ 10-13, № 9.

още има преобладаващо мнозинство, да се обособят в отделна автономна провинция, управлявана от европейец, под суверенитета на Портата²⁶. Възниква обаче въпросът доколко надеждите на арменците съвпадат с външнополитическите цели на Петербург в този регион.

Безспорно е, че за Русия Балканско-Кавказкото пространство е от изключително важно стратегическо, икономическо и военно значение. Основните обекти, към които е концентрирана дипломатическата и военнополитическа дейност на Русия в този регион, са Константинопол и Проливите (Босфора и Дарданелите), през които, според разбиранията на руските управници, минава пътят за възход на империята²⁷. В това генерално външнополитическо направление Балканите и Мала Азия представляват двата военнополитически плацдарма, които трябва да гарантират и обезпечат руското влияние в Черноморския басейн и контрола над Проливите. По този въпрос изключителен интерес представляват думите на руския посланик в османската столица в периода 1864–1877 г. Николай П. Игнатиев, според когото за постигането на главната си близоизточна цел – завладяването на Константинопол и Проливите, Русия трябва *„да държи в нравствено подчинение прилежащите области и да превърне българите и гърците, от една страна, и арменците, от друга, в послушно оръдие на руската политика и в постоянни съюзници, унищожавайки всяка възможност да преминат на страната на вражеския лагер.“*²⁸

По отношение на двете стратегически зони – Балканите на запад и Мала Азия на изток, методите на руската външна политика обаче коренно се различават. Чрез създаването на суверенни държави на Балканите Петербург планира да си осигури естествени съюзници и стратегически опорни пунктове, които, от една страна, да играят ролята на бариера срещу проникването на западноевропейското влияние, а от друга страна, да утвърдят и разширят руските позиции в черноморския хинтерланд. В Мала Азия обаче Русия не възнамерява да допусне обособяването нито на автономна, нито на независима арменска държава²⁹. В царските управляващи среди преобладава негативно отношение към разрастващото се арменско националноосвободително движение в Османската империя, тъй като то заплашва да се

²⁶ Пак там, с. 12, док. № 9.

²⁷ Генов, Г. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Част 1. София: БАН, 2008. с. 6.

²⁸ Записки графа Н. П. Игнатъева – В: Исторический вестник, т. 135, 1914 (январь), с. 53.

²⁹ Պարսաճյան, Վ. Ա. Գրիբոեդովը եվ հայ-ուսական հարաբերությունները: Երևան, Հայկական ՄՍՈՒ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, 1947, էջ 138-139.

разпространи и сред арменците в Русия, които наброяват над 1 милион души. По този въпрос се наблюдава съществена разлика в царската освободителна политика спрямо балканските народи и политиката спрямо арменците, което показва, че за руското правителство арменският въпрос не представлява цел, а единствено средство за постигането на имперските външнополитически задачи. Затова то не залага никакъв огромен ресурс за контролирането и разрешаването на този проблем и не желае прекалено да се ангажира с него.

След 1878 г. руското отношение към арменския въпрос става още по-резервирано и незаинтересовано от предходните години. Една от основните причини за това е, че след Берлинския конгрес империята пренасочва външнополитическите си интереси към Средния и Далечния Изток, а от друга страна, започва да търси нови външнополитически партньори в Европа. Новите задачи пред Русия изискват съхраняването на мира в Близкия Изток, поради което тя се обявява против всякакви действия, които биха довели до промяна на статуквото в Османската империя.

Специално внимание заслужават вътрешнополитическите причини, обясняващи негативната позиция на Петербург спрямо арменското националноосвободително движение. Могат да се обособят две взаимосвързани обстоятелства от вътрешния живот на империята, които оказват силно влияние върху политиката ѝ към турските арменци:

1. От 70-80-те години на XIX в. царската власт изпада в състояние на тежка криза. „Великите реформи“ на Александър II (1855–1881 г.) не само, че не разрешават сериозните социално-икономически проблеми в държавата, но и дават тласък на множество опозиционни движения. Ръстът на общественото недоволство се увеличава, зачестяват селските въстания и стачките в градовете, създават се революционни и терористични организации, които извършват няколко опита за убийство на императора и на различни високопоставени държавни лица³⁰. Широко разпространение получава т.нар. народничество – обществено движение, чиито представители се стремят към социални, политически и икономически преобразования³¹.

В тази обстановка се засилват националноосвободителните стремежи на подвластните народи. Поради цялостната нестабилност и революционна ситуация в империята правителството гледа с подозрение и отговаря с репресивни мерки срещу всяко политическо и национално раздвижване, което би могло да наруши реда и да застраши режима. По

³⁰ История России XIX – начала XX века. Под редакцией В. А. Федорова (Коллектив авторов: Георгиев, В.А., Н. Д. Ерофеев, Н. С. Киняпина, И. А. Федосов и др.). Москва: Издательство Московского университета, 2004, с. 375-383, 388-392; 405-409.

³¹ Пак там, с. 392-405.

тази причина отношението към кавказките арменци започва значително да се променя. По думите на арменския обществено-културен деец Алексей Дживелегов, „прекрати се съгласието и изчезнаха сърдечните отношения между кавказкото началство и арменското население“³². Засилването на националното самосъзнание на арменците и активните действия на освободителното им движение се възприемат от руските управници като опасни явления. Според описанието на Дживелегов, „кавказките арменци наивно вярваха, че висшите политически интереси на руското правителство няма да пострадат, ако те съчувстват на своите турски братя и ако активно им помагат. Така те често изпращаха на турските арменци пари и оръжия... Първоначално го вършеха открито – през границата се прекарваха оръжия, преминаваха цели въоръжени отряди... Руското правителство започна да преследва тази „вредна“ дейност. След това, въпреки строгия пограничен контрол, тя започна да се извършва тайно и да се засилва...“³³.

Поради тези вътрешни проблеми Петербург не желае да се ангажира със съдбата на арменците в Османската империя. При успешно разрешаване на арменския въпрос и удовлетворяване на арменските искания съществува вероятност автономна Армения в бъдеще да предяви претенции за независимост и обединение с източните арменци. При такова развитие на нещата Русия рискува да загуби голяма част от своите южнокавказки владения, населени с над 1 милион арменци, което от своя страна би дестабилизирало целия регион.

2. От 80-те години на XIX в. правителството на новия цар Александър III (1881–1894 г.) внася промени в имперската национална политика и започва да прилага комплекс от мерки, целящи да ограничат правата на някои национални общности (евреи, поляци, финландци, арменци и др.) и да русифицират покрайнините на империята (Полша, Финландия, Кавказ)³⁴. Целта е, от една страна, властта да се централизира и да се отстранят местните привилегии, интегрирайки всички части на империята в една обща правно-административна система, а от друга страна, да се заличат национално-религиозните особености на малцинствата и да се изгради унитарна руско-православна култура. Тъй като арменците не проявяват готовност да се подчинят на новата политика, властите започват масови гонения срещу езика, училищата, печата и църквата им³⁵. Освен това арменските културно-

³² Ջիվելեգով, Ա. Թուրքիան և Հայկական հարցը: Կազմող՝ Է.Մինասյան: Երևան, ԵՊՀ, 2014, էջ 75.

³³ Пак там, с. 75-76.

³⁴ История России..., с. 427-428; Дякин В. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – нач. XX вв.). Санкт-Петербург: ЛИСС, 1998, с. 13-62, 692-800.

³⁵ Ջիվելեգով, Ա., Цит. съч., с. 72-93, 112-114.

религиозни огнища се възприемат като проводници на антиправителствена пропаганда, поради което местната администрация полага допълнителни усилия към тяхното ограничаване и поставяне под държавен контрол. Интересна е оценката на османския държавник Исмаил Кемал, който прави паралел между положението на арменците в Мала Азия и в Кавказ: *„докато в Турция арменските училища и църкви се ползваха със значителна свобода, а арменската нация се радваше на благоразположение, в Русия гледаха на арменеца като на дисидент и революционер, враг на царя и на православието“*³⁶. Подобни са и изводите на американския историк Симон Паяслиян, който пише, че император Александър III *„гледа на своите арменски поданици почти както османският султан – за него те са заплаха за руското единство“*³⁷.

През следващите години, особено при управлението на Николай II (1894–1917 г.), отношенията между населението и местната власт бързо се влошават, главно поради сериозните рестрикции, които са наложени върху Арменската апостолическа църква³⁸. Царските управници приемат, че политическата значимост на Католикоса неизбежно ще съдейства за разпространяването на сепаратистични настроения и за развитието на идеята за обединение между източните и западните арменци. С основание руският публицист Александър Амфитеатров прави заключението, че усилията на царската власт *„да оградят проектирания за русификация Кавказ от измисления призрак на Велика Армения... рязко променят историческата политика на Русия в Близкия Изток и я подтикват да се откаже от своето вековно амплуа на защитник на християните, живеещи под мюсюлманско иго“*³⁹.

Репресивната политика на Александър III и Николай II, както и на Кавказката администрация, начело с Александър Дондуков-Корсаков (1882–1890 г.), Сергей Шеремет (1890–1896 г.) и Григорий Голицин (1896–1905 г.) предизвиква сериозна съпротива от страна на арменския народ, воден от революционерите от Дашнакцутюн. Почти 25 години вълненията и напрежението в Кавказ поддържат своята острота и се отразяват негативно върху арменско-руските отношения и върху развитието на арменския въпрос като цяло.

³⁶ The memoirs of Ismail Kemal Bey..., p. 258.

³⁷ Паяслиян, С. История на Армения. София: Рива, 2011, с. 133; История на Османската империя..., с. 540-541.

³⁸ Верт, П. Глава църкви, подданный императора: Армянский католикос на перекрестке внутренней и внешней политики империи, 1828–1914 – В: Ab Imperio, 2006, № 3, с. 99-138; Армянский католикос Мкртич I Хримян и князь Г. С. Голицын (Личные воспоминания) – В: Исторический вестник, т. 124, 1911, с. 940-949.

³⁹ Амфитеатров, А. В. Армянский вопрос. Ереван: ЕГУ, 2015, с. 25.

Освен от тези вътрешнополитически съображения, промяната в руската политика спрямо арменците е продиктуваната и от събитията на Балканите през 80-те години на XIX в. и по-конкретно от т.нар. Българска криза, когато без одобрението на Русия се извършва съединението между Княжество България и Източна Румелия⁴⁰. Отношенията между двете държави допълнително се влошават след настойчивите опити на Петербург да се намеси в избора на нов български княз след абдикацията на Александър Батенберг през август 1886 г.⁴¹ Кризата в руско-българските отношения продължава почти десет години и се отразява негативно върху външнополитическия авторитет и влияние на Петербург. В края на XIX в. целият балкански регион (България, Сърбия, Румъния) започва да води външна политика, ориентирана към сближение с Виена и Берлин, което значително отслабва руските позиции на полуострова⁴².

Опитът с балканските държави, които са освободени с подкрепата на Русия, но желаят да водят независима от Петербург външна и вътрешна политика, дава своето отражение върху царското отношение към арменския въпрос. Разочаровано от действията на българското княжество, руското правителство не желае да се ангажира с националните каузи на останалите в Османската империя християнски народи. Опасението Армения да не се превърне във „втора България“ е една от важните предпоставки за незаинтересованата и негативна позиция на Петербург по въпроса за арменските реформи в края на XIX в. Това се потвърждава и от думите на самия канцлер Николай Гирс, който се изразява по следния начин: *„Русия няма никакви причини да иска създаването на втора България. Възникването на автономно арменско княжество е опасно за Русия, тъй като руските арменци ще се стремят да станат част от него.“*⁴³

⁴⁰ История России..., с. 478-481; Айрапетов, О. Внешняя политика Российской империи (1801–1914). Москва: Европа, 2006, с. 376-384; Стателова, Е., Ст. Грънчаров. История на Нова България (1878–1944). Том III. София: Аноубис, 1999, с. 52-87; Радев, С. Строители на съвременна България. Том I. София: Български писател, 1973, с. 473-604; Жигарев, С. Русская политика в восточном вопросе (ее история в XVI–XIX веках, критическая оценка и будущие задачи): Историко-юридические очерки. Москва: Университетская типография, 1896. Том II, с. 243-289.

⁴¹ История России..., с. 480-481; Айрапетов, О. Цит. съч., с. 384-387; Стателова, Е., Ст. Грънчаров. Цит. съч., с. 89-104; Радев, С. Строители на съвременна България. Том II. София: Български писател, 1973, с. 247-575; Жигарев, С. Цит. съч., Том II, с. 290-301.

⁴² Айрапетов, О. Цит. съч., с. 362-369; Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX вв. (отв. ред. В. А. Георгиев, Н. С. Кинопина). Москва: Наука, 1978, с. 243-257.

⁴³ Цит. по Дадрян, В. Н. История армянского геноцида. Этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа. Ереван: Ноян Тапан, 2007, с. 90.

Заклучение

Решенията, взети на Берлинския конгрес, и поведението на великите сили след него стават причина за превръщането на арменския въпрос в сложен международен проблем. Всяка една от европейските сили е ангажирана със собствените си външнополитически и вътрешнополитически задачи и не проявява готовност да съдейства за колективното решаване на арменския въпрос. Макар че правителствата им са наясно, че султан Абдул Хамид II няма никакво намерение да изпълнява задълженията си по чл. 61 от Берлинския договор и да въвежда реформи и преобразования за арменците, великите сили не предприемат никакви сериозни мерки, за да го предотвратят. Липсата на твърдост и последователност от страна на Европа и Русия срещу антиарменската политиката на Абдул Хамид II дава отлична възможност на султана да превърне практиката на масово избиване на арменци в една трайна тенденцията в османската национална политика.

Що се отнася до Русия, традиционен защитник на християнските поданици на султана, в последните десетилетия на XIX в. тя започва да води безкомпромисна политика спрямо арменците. Като цяло Петербург не е против подобряването на условията на живот на арменците в Османската империя съгласно чл. 61 от Берлинския договор, но е категорично против предприемането на всякакви действия, които биха довели до промяна на статуквото и до създаването на независима, автономна или дори полуавтономна Армения. Опитът с България поражда сериозни опасения в руските управленски среди, че една автономна провинция в Мала Азия лесно ще попадне под влиянието на чужда държава (Великобритания или Германия), което пряко ще застраши руските интереси. Наличието на подобни настроения в политическите среди на империята обяснява незаинтересованото отношение на руската дипломация спрямо репресивните действия на Портата. С това бездействие правителството на Николай II реално подпомага начинанията на султана, без да осъзнава, че тази стратегия сериозно подрива авторитета и влиянието на Русия сред близо 2 500 000 арменци, населяващи стратегически важен район в Мала Азия.

Библиография

1. Айрапетов, О. Внешняя политика Российской империи (1801–1914). Москва: Европа, 2006;
2. Акчам, Т. Турецкое национальное Я и Армянский вопрос. Москва: АО „Арио-Никс“, 1995;

3. Амфитеатров, А. В. Армянский вопрос. Ереван: ЕГУ, 2015;
4. Армянский католикос Мкртич I Хримян и князь Г. С. Голицын (Личные воспоминания) – В: Исторический вестник, т. 124, 1911, с. 940-949;
5. Балакян, П. Горящият тигър. Геноцидът спрямо арменците и отговорът на Америка. София: Комо, 2005;
6. Верт, П. Глава церкви, подданный императора: Армянский католикос на перекрестке внутренней и внешней политики империи, 1828–1914 – В: Ab Imperio, 2006, № 3, с. 99-138;
7. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII - начало XX вв. (отв. ред. В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина). Москва: Наука, 1978;
8. Генов, Г. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Част 1. Част 2. София: БАН, 2008;
9. Дадрян, В. Н. История армянского геноцида. Этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа. Ереван: Ноян Тапан, 2007;
10. Дякин В. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – нач. XX вв.). Санкт-Петербург: ЛИСС, 1998;
11. Жигарев, С. Русская политика в восточном вопросе (ее история в XVI–XIX веках, критическая оценка и будущие задачи): Историко-юридические очерки. Москва: Университетская типография, 1896. Том II;
12. Записки графа Н. П. Игнатъева – В: Исторический вестник, т. 135, 1914 (январь), с. 49-75;
13. Инджеян, Б. Арменският въпрос. Сто години трагедия на арменския народ. София, 2006;
14. История на Османската империя. Под редакцията на Робер Мантран. София: Рива, 2011;
15. История России XIX – начала XX века. Под редакцией В. А. Федорова (Коллектив авторов: Георгиев, В.А., Н. Д. Ерофеев, Н. С. Киняпина, И. А. Федосов и др.). Москва: Издательство Московского университета, 2004;
16. Киракосян, А. Дж. Великобритания и Армянский вопрос (90-е годы XIX века). Ереван: Айастан, 1990;
17. Киракосян, Дж. С. Буржуазная дипломатия и Армения: (70-ые годы XIX века). Ереван: Ереванский государственный университет, 1981;
18. Паяслиян, С. История на Армения. София: Рива, 2011;
19. Радев, С. Строители на съвременна България. Том I. Том II. София: Български писател, 1973;
20. Самарджиев, Б. Арменският въпрос и Англия (1894-1897 г.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1994;

21. Стателова, Е., Ст. Грънчаров. История на Нова България (1878–1944). Том III. София: Анубис, 1999;
22. Степанян, С. Армения в политике империалистической Германии (конец XIX – начало XX века). Ереван: Айастан, 1975;
23. Тунян, В. Россия и Армянский вопрос. Ереван, 1990;
24. Харазян, М. От иллюзии к трагедии: Франция и армянский вопрос (1894–1908). Ереван, 2011;
25. Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства СССР (ЦГАОРИСС СССР), ф. 579, оп. 1, док. 1957;
26. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917 /Под ред. Е. А. Адамова, сост. И. В. Козьменко/. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1952, с. 205;
27. От Гюлистан до Москва. Исторически договори за съдбата на Армения. Пловдив: ОАБС „Парекордзаган“, 2010;
28. Lynch, H. F. V. Armenia, Travels and Studies. Volume 2. The Turkish Provinces. London, New York: Longmans, Green, and Company, 1901;
29. The memoirs of Ismail Kemal Bey. Edited by Sommerville Story. London: Constable and Company, 1920;
30. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923): Պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ: Երևան: Հայաստան, 1972;
31. Հայերի գեներալը Օսմանյան կայսրության մեջ: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Խմբագրությամբ Մ. Գ. Ներսիսյանի: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1966;
32. Հայոց պատմություն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես – 1918 թ.), գիրք առաջին (XVII դ. երկրորդ կես – XIX դ. վերջ): Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, "Չանգակ-97" հրատարակչություն, 2010;
33. Մշակ, 1878, № 117, № 133;
34. Պարսամյան, Վ. Ա. Գրիբոեդովը եվ հայ-ռուսական հարաբերությունները: Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, 1947;
35. Ջիվեկեզով, Ա. Թուրքիան և Հայկական հարցը: Կազմող՝ Է.Մինասյան: Երևան, ԵՊՀ, 2014;
36. Սարգսյան, Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և պետությունները XIX դարի վերջի քառորդում և XX դարի սկզբին: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1972.